

Radnja kao konkluzija: Aristotel o praktičnom silogizmu

MAJA HUDOLETNJAK GRGIĆ

I.

Praktični silogizam je vrsta zaključka koji dovodi do neke radnje ili djelatnosti; kao oblik praktičnoga rasuđivanja, on je usmjeren na pronalaženje odgovora na pitanje o tome što treba učiniti. Radnja je ono zbog čega se takvo zaključivanje poduzima i što iz njega treba proizići kao rezultat. Kada to kažemo, možemo misliti primjerice na to da praktični silogizam dovodi do *odluke* o nekom djelovanju ili do *upute* o tome što u određenim okolnostima treba učiniti. Radnja je rezultat praktičnog silogizma zbog toga što se u takvo zaključivanje upuštamo radi dolaženja do odgovora na pitanje što u tim i tim okolnostima ili radi te i te svrhe treba učiniti, i ono se dovršava konkluzijom (odlukom, uputom, vjerovanjem) da treba učiniti to i to. Budući da smo na praktično zaključivanje potaknuti nekom željom, potrebom ili vjerovanjem da nešto treba činiti i pod pretpostavkom da smo zaključak *izveli* te da prihvaćamo njegovu konkluziju, na temelju toga ćemo djelovati. U tom smislu radnja proizlazi iz praktičnog silogizma i njegov je rezultat. Pri tome obično pretpostavljamo kako radnja slijedi konkluziju. Ono što proizlazi iz premisa jest konkluzija. Ono što proizlazi iz prihvaćanja konkluzije jest djelovanje.

Pojedine Aristotelove tvrdnje upućuju na slično shvaćanje praktičnog silogizma ili barem dopuštaju takvo tumačenje. Tako primjerice u *Nikomahovoj Etici* VII.3 nalazimo sljedeće objašnjenje:

Jedno vjerovanje je univerzalno, dok se drugo tiče pojedinačnosti nad kojima nadzor ima opažanje. Kada iz tih vjerovanja proiziđe jedno vjerovanje, onda je nužno da ono što je zaključeno duša u jednom slučaju potvrdi, dok je u slučaju vjerovanja koja se tiču činjenja nužno odmah djelovati. (1147^a25–28)

Ovdje Aristotela možemo razumjeti kao da tvrdi da se praktični silogizam od teorijskog razlikuje po tome što njegova konkluzija ob-

vezuje na djelovanje. Dakle, u slučaju praktičnog silogizma, nakon što smo izveli konkluziju, odmah na temelju nje djelujemo. Ono što u ovom odlomku sugerira da je djelovanje, kao zasebni akt, na neki način sastavni dio praktičnog zaključka jest upotreba riječi “nužno”: kao što konkluzija nužno proizlazi iz premisa (što se realizira u potvrđivanju), tako radnja nužno slijedi iz potvrđivanja konkluzije (što se realizira u djelovanju).

Čini se, međutim, da Aristotel na drukčiji način razumije odnos radnje i praktičnog zaključivanja, odnosno da je radnja na direktniji način *dio* praktičnog silogizma. Tako na drugome mjestu, u *De motu animalium* 7, Aristotel sasvim izravno i u više navrata tvrdi da radnja *jest* konkluzija praktičnog silogizma. A čini se kako i gornji odlomak iz *Nikomahove Etike* možemo onda tumačiti u svjetlu tog Aristotelova stava. To potvrđuje i primjer koji slijedi neposredno nakon navedenog odlomka:

Primjerice, ako treba kušati sve slatko, i ovo, neka jedna pojedinačna stvar, jest slatko, onda je nužno da onaj tko je u stanju i tko nije spriječen odmah to i čini. (1147^a29–31)

Iako je moguće da Aristotel ovdje uzima nespomenutu konkluziju koja slijedi iz premisa (“Ovo treba kušati”) kao prepostavljenu, barem je jednako tako moguće da to ne čini, nego da se primjer silogizma sastoji upravo od onoga što je navedeno i da ima ovaj oblik:

Sve slatko treba kušati.

Ovo je slatko.

<Kušam ovo.>

To sada znači da i prethodno objašnjenje onoga što se događa u slučaju teorijskog i praktičnog silogizma ima drukčiji smisao od onoga iz gornje interpretacije. Upotreba riječi “nužno” koja ovdje označuje slijeđenje pokazuje – uspostavljajući paralelizam između potvrđivanja i djelovanja – kako je razlika dviju vrsta silogizama u vrsti konkluzije. Razlika teorijskog i praktičnog silogizma sastoji se u sljedećem: kao što u slučaju teorijskog silogizma iz premisa nužno slijedi konkluzija kao propozicija koju potvrđujemo, tako u slučaju praktičnog silogizma nužno slijedi konkluzija kao radnja koju činimo.

Aristotelov stav da je radnja konkluzija praktičnog silogizma predmet je brojnih interpretacija koje pokušavaju ne samo dati objašnjenje same tvrdnje nego i razmotriti smisao toga stava u kontekstu Aristotelove teorije praktičnog rasuđivanja ili deliberacije, kao i njegova objašnjenja ljudskog djelovanja. No, u krajnjoj liniji, čini se da polazište svake interpretacije mora činiti odluka u pogledu osnovne dileme. Kada kaže da je konkluzija

praktičnog silogizma radnja, Aristotel ili misli doslovno – dakle, tvrdi da je sama fizička aktivnost, primjerice šetanje ili kušanje, konkluzija silogizma – ili ne misli doslovno u tom smislu. U ovom drugom slučaju možemo Aristotelovu tvrdnju tumačiti na različite načine, primjerice uzimajući da je konkluzija praktičnog silogizma odluka za djelovanje, a ne radnja,¹ ili uzimajući da je konkluzija praktičnog silogizma propozicija koja kao svoj sadržaj ima radnju.² Problem je s ovim drugim tipom interpretacije, koji je razumljiviji i bliži modernom shvaćanju, u tome što ga Aristotelov tekst izravno ne podupire, i u slučaju da Aristotel ne misli doslovno kada kaže da je konkluzija radnja, u tekstu ne nalazimo objašnjenje za to u kakvom su odnosu radnja i konkluzija.

S druge strane, doslovno tumačenje tvrdnje da je radnja konkluzija pripisuje Aristotelu stav koji nudi neku vrstu direktnog odgovora na pitanje kako praktično zaključivanje dovodi do djelovanja, i to tako što radnju čini sastavnim dijelom zaključivanja. No ako se ekonomičnost takvog objašnjenja može činiti kao prednost, takav stav otvara niz drugih pitanja. Jedno od takvih pitanja jest može li se praktično rasuđivanje u tom slučaju razumjeti kao oblik zaključivanja u pravom smislu.

Drugi problem koji imamo u slučaju prihvaćanja stava da je radnja konkluzija sastoji se u tome što iz tog stava proizlazi da je nemoguće izvesti konkluziju iz premisa bez toga da dođe do radnje. Ako je radnja *kao djelovanje* (a ne kao sadržaj propozicije) konkluzija silogizma, onda iz premisa “Sve slatko trebam kušati” i “Ovo je slatko” ne mogu izvesti konkluziju (“Ovo trebam kušati”) a da to ne učinim. Teško je odrediti je li to za samog Aristotela problem, točnije je li to neželjena posljedica njegova stava, ili je to nešto što on zapravo zastupa. Moderni čitatelj i tumač Aristotela to prepoznaje kao problem, a može se činiti da je to problem i za određenu interpretaciju Aristotelova objašnjenja djelovanja akraatične osobe.

Dakle, ako je radnja konkluzija praktičnog silogizma, onda proizlazi da je nemoguće izvesti konkluziju bez djelovanja. Ukoliko se čini nevjerovatnim da je Aristotel to prihvaćao, takva nužna posljedica njegova stava može biti razlog za odbacivanje doslovnog čitanja tvrdnje da je radnja konkluzija, jer nema sumnje da je Aristotel bio svjestan da to proizlazi iz takve tvrdnje. S druge strane, ako postoji nešto u Aristotelovu tekstu što upućuje na to da on dopušta da se izvede konkluzija bez djelovanja, onda će to opet biti razlog za odbacivanje doslovnog čitanja tvrdnje da

¹ Tako u Kenny (1979: 142 i d.).

² Vidi Charles (1984: 93–94).

je radnja konkluzija. Jer ako je moguće izvesti konkluziju a ne djelovati, onda radnja nije konkluzija.

A čini se da Aristotel to doista dopušta kao moguće. Jer kada govori o izvođenju konkluzije praktičnog silogizma, na oba mjesta (i u *Nikomahovoj Etici* i u *De motu*) kaže da će onaj tko zaključuje djelovati ako je u stanju, odnosno ako ga ništa ne priječi ili prinuđuje. Zapreka ili prinuda na koju se ovdje može pomišljati na oba se mjesta jasno odnosi na djelovanje, a ne na proces (misaonog) izvođenja konkluzije. Ovdje Aristotel, čini se, dopušta da je konkluzija izvedena iz premisa, ali je djelovanje, fizičko izvršavanje radnje, na neki način spriječeno. A u tom slučaju proizlazi da je konkluziju moguće izvesti bez djelovanja, i da je ona nešto drugo nego sama radnja.

Ipak, čini se da to ne može biti konačni argument za odbacivanje doslovnog čitanja tvrdnje da je radnja konkluzija. Tamo gdje se uvodi kvalifikacija “ako ništa ne priječi”, tekst svakako ostavlja prostora i za drukčije tumačenje. Pogledajmo odlomak iz *De motu* 7:

Primjerice, kad god misli da svaki čovjek treba šetati, i da je sam čovjek, odmah šeeće, a ako misli da nijedan čovjek sada ne treba šetati, i da je sam čovjek, odmah ostaje na mjestu. I čini obje te stvari ako ga ništa ne priječi ili prinuđuje. (701^a13–16)

Primjeri koje Aristotel ovdje navodi ne sugeriraju, a čini se da i ne dopuštaju, da iz premisa slijedi naprije konkluzija, a zatim djelovanje. Iz premisa *odmah* slijedi djelovanje i čini se da Aristotel ovdje ne dopušta mogućnost za bilo kakav korak između premisa i djelovanja. Primjeri koje navodi jasni su primjeri silogizma s radnjom kao konkluzijom:

Svaki čovjek treba šetati.	Nijedan čovjek ne treba šetati.
Ja sam čovjek.	Ja sam čovjek.
<Šećem.>	<Ostajem na mjestu.>

Primjeri, dakle, sugeriraju da je radnja konkluzija silogizma. No kako u tom slučaju treba tumačiti kvalifikaciju “ako ga ništa ne priječi ili prinuđuje”? Spriječenost se očito odnosi na djelovanje, jer čovjek *čini* te stvari (šeeće, ostaje na mjestu), ako ga ništa ne priječi. A ako iz primjera uklonimo djelovanje – pod pretpostavkom da je ono spriječeno – ostali smo samo na premisama i u tom slučaju silogizam nije potpun. Čini se da na temelju ovog odlomka moramo dopustiti sljedeće: budući da je prema Aristotelovu shvaćanju radnja konkluzija praktičnog silogizma, on vjeruje da u slučaju kada je radnja spriječena konkluzija nije ni izvedena. U tom slučaju ne bi bilo nužno Aristotelovo uvođenje kvalifikacije “ako ga ništa ne priječi” razumjeti tako da ono dopušta, barem u nekim slučajevima,

izvođenje konkluzije bez djelovanja, a time odvajanje konkluzije i radnje kao dva različita koraka.

Pitanje s kojim smo u interpretaciji ovog odlomka izravno suočeni jest sljedeće: čime se dovršava praktično zaključivanje, da li s izvođenjem konkluzije koja proizlazi iz premisa ili s početkom djelovanja; i možemo li razlikovati ta dva koraka ili se oni podudaraju? U nastavku ću pokušati dati odgovor na to pitanje. Moja je preliminarna pretpostavka da praktično zaključivanje uključuje konkluzije kao propozicije, ali da se svaki pojedini slučaj praktičnog zaključivanja dovršava onda kada smo došli do onoga što Aristotel naziva radnjom kao konkluzijom. Konkluzija praktičnog silogizma razlikuje se od konkluzije teorijskog silogizma, kao što smo vidjeli gore u odlomku iz *Nikomahove Etike* (1147^a25–28), po tome što se ova druga potvrđuje a ona prva se čini, jer je teorijski silogizam usmjeren na istinu a praktični na djelovanje. Iz toga, čini se, proizlazi da konkluzija praktičnog silogizma ne može biti (samo) propozicija. Naime, za propoziciju kao konkluziju teorijskog silogizma (kojom dolazimo do istine) možemo reći da je istinita. Propozicija u slučaju praktičnog silogizma (kojom dolazimo do djelovanja) ne može biti konkluzija na isti način.

To znači da, bez obzira na to treba li doslovno tumačiti Aristotelovu tvrdnju o konkluziji praktičnog silogizma, radnja kao konkluzija razlikuje se od uobičajene konkluzije teorijskog silogizma, kao i od konkluzija kao propozicija do kojih se dolazi u tijeku praktičnog zaključivanja. Ona se od ovih drugih razlikuje po tome što je konačna, što se njome dovršava praktično zaključivanje, a od jednih i od drugih razlikuje se po tome što na neki način nužno uključuje djelovanje. Pitanje s kojim smo sada suočeni jest sljedeće: treba li radnju kao konkluziju razumjeti kao nešto što uključuje dvije stvari, dakle konkluziju koja je “propozicija + radnja”? No doslovno je to nemoguće tumačiti, naime pod pretpostavkom da takvu konkluziju tumačimo kao jednu stvar, a ne kao dvije: propoziciju koja propisuje djelovanje i radnju koja slijedi propoziciju. Čini se da je jedini smisao koji bismo tome mogli dati taj da konkluzija praktičnog silogizma ima dva aspekta, kognitivni i motivacijski. U tom slučaju, možda trebamo prihvatiti da je konkluzija praktičnog silogizma *odlu*ka, odnosno ono što Aristotel naziva *prohairesis*.

II.

Iako Aristotelova teorija o *prohairesis* (odlu

zaključivanja³ – uz dodatan problem odnosa dviju rasprava, one u trećoj knjizi i one u šestoj i sedmoj knjizi *Nikomahove Etike*⁴ – rasprava o *prohairesis* u objema knjigama pruža argumente u prilog pretpostavci da je konkluzija praktičnog silogizma odluka.

Prije nego što razmotrim tu pretpostavku, potrebne su dvije prethodne napomene koje se tiču odnosa deliberacije i praktičnih silogizama.

Prvo, suprotno interpretaciji Johna Coopera, ovdje prihvaćam da su praktični silogizmi dio procesa deliberacije.⁵ Cooper svoju tezu da praktični silogizmi nisu dio djelatnikova praktičnog rasuđivanja – to jest, da silogistički oblik zaključivanja ima vrlo ograničenu ulogu u praktičnom rasuđivanju, naime da je to konačni korak koji slijedi nakon dovršene deliberacije i objašnjava prijelaz na radnju – zasniva na tvrdnji da postoji temeljna razlika između logike deliberacije, koja je rasuđivanje o sredstvima i cilju, i praktičnog silogizma, koji nema tu logičku strukturu. Među primjerima Aristotelovih praktičnih silogizama doista nalazimo dva modela zaključka – jedan s cilja na sredstva i drugi s pravila na slučaj. Ti modeli odgovaraju dvama Aristotelovim opisima premisa praktičnog silogizma – prema jednome veća premisa izražava dobro, a manja ono što je moguće (*MA* 7, 701^a23–25), prema drugome veća premisa je univerzalna, a manja pojedinačna (*NE* VII.3, 1147^a1–4 i 25–26 te *DA* III.11, 434^a16–18). Aristotelova upotreba jednog odnosno drugog modela velikim je dijelom određena kontekstom u kojemu se pojedini primjeri silogizama pojavljuju. S pravom nam se može činiti da postojanje dvaju različitih modela praktičnih silogizama (bez jasne naznake razlike u njihovoj primjeni) zahtijeva objašnjenje, no ništa ne sugerira da praktični silogizmi, u oba svoja oblika, nisu oblik deliberacije.

Prihvaćati da Aristotelova koncepcija deliberacije uključuje praktične silogizme ne znači tvrditi da se deliberacija uvijek odvija tako da ima silogističku strukturu, to jest da djelatnik uvijek u mislima izvodi silogizme kako bi došao do odluke o djelatnosti, nego znači prihvaćati da deliberacija dopušta takav oblik zaključivanja, da se ljudsko djelovanje

³ Središnji problem sastoji se u tome kako pomiriti (ili objasniti postojanje) dvaju modela praktičnog silogizma, jednoga što ga sugerira učenje o deliberaciji u *NE* III (kao i primjeri iz *MA*) i koji ima oblik zaključivanja o sredstvima za postizanje unaprijed prihvaćene svrhe, i drugoga što ga sugerira rasprava o slabosti volje u *NE* VII (kao i pojedine tvrdnje u *De anima*), prema kojemu se praktično zaključivanje sastoji u podvođenju pojedinog slučaja pod opće pravilo.

⁴ Usp. Wiggins (1975–1976).

⁵ Usp. Cooper (1986: naročito 38–51). Za argumente protiv Coopera vidi Charles (1984: 136–137).

koje je rezultat deliberacije može objasniti uz pomoć praktičnih silogizama te da se konkretni postupci na temelju deliberacije mogu naknadno opravdati upućivanjem na takvu strukturu.⁶

Drugo, nasuprot Cooperu, koji smatra da se deliberacija dovršava izborom određenog *tipa* radnje čije izvršavanje može nastupiti u nekom kasnijem vremenu, a ne s trenutkom donošenja takve odluke,⁷ prihvaćam interpretaciju, koju Aristotelova rasprava u *Nikomahovoj Etici* snažno podupire, da se deliberacija – kao rasuđivanje o sredstvima koja vode realizaciji prihvaćene svrhe – dovršava onda kada se došlo do konkretne odluke o onome što je u djelatnikovoj moći i s čijim izvršavanjem on može započeti ovdje i sada.

Prema Aristotelu, *prohairesis* je ono čime se dovršava deliberacija, to je završni korak nakon kojega nema mjesta (niti potrebe) za daljnjom deliberacijom; dakle, između odluke i radnje ne postoji nikakav dodatni misaoni korak. Odluka, prema tome, može biti ono čime se dovršava praktično zaključivanje, no to još ne rješava naš problem koji se sastoji u tome da odredimo *što* je ono što dolazi na mjesto konkluzije praktičnog silogizma. U dosadašnjem razmatranju Aristotelovih stavova o praktičnom silogizmu kao *misaonoj* aktivnosti koja dovodi do *djelovanja* naš se problem sastojao u nejasnoći oko toga što Aristotel razumije pod konkluzijom i činilo se da to mora biti jedna od dviju stvari: ili propozicija koja slijedi iz premisa (i koja propisuje neko djelovanje) kao ono čime se zaključivanje dovršava ili sama radnja koja je ciljani ishod praktičnog zaključivanja, koju Aristotel naziva konkluzijom ali koju teško možemo razumjeti kao dio misaonog postupka zaključivanja. Kakav nam odgovor na to pitanje sugerira *prohairesis*, kao ono čime se dovršava deliberacija? Ona očito nije sama radnja, nego tek odluka za konkretno djelovanje. No čini se da ne može biti ni propozicija. U *NE* III.2 Aristotel odbacuje mogućnost da je *prohairesis* vjerovanje (*doxa*). Budući da drugdje iskaze koji čine silogizam (premise i konkluziju) naziva vjerovanjima,⁸ sama *prohairesis* očito ne može biti ona vrsta konkluzije kakvu u teorijskom silogizmu potvrđujemo kao vjerovanje koje proizlazi iz premisa. Naravno, čini se da sadržaj odluke možemo formulirati iskazom i tako formulirani sadržaj odluke može biti konkluzija praktičnog silogizma, ono što smo nazvali konkluzijom kao propozicijom, primjerice "Činiti *x* (za mene sada) je dobro". U tom slučaju

⁶ O stavu da praktično rasuđivanje općenito ima silogističku formu vidi Hardie (1980: 249 i d.). Usp. i Nussbaum (1986: 205–207).

⁷ Cooper (1986: 29).

⁸ Usp. *NE* VII.3, 1147^a25–28.

Aristotelova tvrdnja da je radnja konkluzija praktičnog silogizma značila bi samo to da se u slučaju praktičnog silogizma konkluzija uvijek odnosi na radnju, da ima radnju kao svoj sadržaj. Konkluzija praktičnog silogizma tada bi se od one teorijskog silogizma razlikovala samo s obzirom na ono što joj može biti predmet. No Aristotelove tvrdnje o razlici između teorijskog i praktičnog silogizma upućuju na drukčiji karakter te razlike, budući da on kaže da u prvom slučaju konkluziju potvrđujemo, dok u slučaju druge vrste konkluzije (odmah) djelujemo. To upućuje na to da se dvije vrste konkluzije razlikuju po tome kakav kognitivni odnos prema njima imamo. U slučaju praktičnog silogizma očito nije tako da njegovu konkluziju samo potvrđujemo kao istinitu, kao propoziciju koja slijedi iz premisa, a sama činjenica da je njezin sadržaj radnja to ne objašnjava.

Insistiranjem na tome da *prohairesis* nije vjerovanje Aristotel želi, čini se, uputiti na tu razliku između onoga što je odluka i onoga što je samo vjerovanje ili iskaz o nečemu što može biti sadržaj odluke. Mi odlučujemo (ili izabiremo) *prihvatiti* ili *izbjegavati* nešto dobro ili loše i odluka se sastoji u tome prihvaćanju i izbjegavanju. O stvarima relevantnima za odluku možemo imati vjerovanja, “naša su vjerovanja o tome što je nešto ili komu to koristi ili kako” (EN III.2, 1112^a4). No takva su vjerovanja nešto drugo nego sama odluka. Razliku između *prohairesis* i vjerovanja Aristotel je možda najjasnije izrazio na sljedeći način: “Nije tako da vjerujemo prihvatiti ili izbjegavati” (1112^a5). A to je ono što činimo u odluci: izabiremo nešto prihvatiti ili izbjeći. Stoga, kako Aristotel u zaključku svoga argumenta kaže, nije važno da li odluci prethodi vjerovanje ili za njom slijedi – sama odluka nije vjerovanje.

Aristotel *prohairesis* definira kao deliberativnu želju da se učini ono što je u našoj moći (EN III.3, 1113^a10–11). Iz toga proizlazi da je *prohairesis* po vrsti želja (*oreksis*).⁹ Jasno je da nije svaka želja *prohairesis*, no u kojem smislu ona jest želja i kako se uklapa u Aristotelovu klasifikaciju želja prema vrstama, to je manje očito. Naime, u MA 6, 700^b22 Aristotel kao vrste želja navodi *boulēsis*, *thumos* i *epithumia*. U NE III.2 raspravu o tome što je *prohairesis* započinje upravo odbacivanjem pretpostavke da je ona *boulēsis*, *thumos* ili *epithumia*. Tako se čini da *prohairesis* nije niti jedna od glavnih vrsta želja, pa da prema tome ne može ni biti želja u pravom smislu. Do takva rezultata (koji, iako naizgled paradoksalan, nije u osnovi pogrešan) dolazimo zbog toga što u MA 6, ispitujući što je ono što inicira kretanje, Aristotel kao dva moguća izvora izdvaja mišljenje i

⁹ Usp. i NE VI.2, 1139^a23.

želju.¹⁰ Kada ih razmatramo kao dva različita izvora kretanja, tada želja uključuje prije svega spomenute tri vrste. *Prohairesis* nije među njima, nego je dodana kao zasebna vrsta izvora kretanja zbog toga što je, kako Aristotel kaže u nastavku (700^b23), zajednička mišljenju i želji.

Općenito, želja upravlja praktičnim zaključivanjem, a Aristotel u toj ulozi želje razlikuje dva ključna koraka. Želja je na dva načina pokretač u procesu zaključivanja koji vodi djelovanju: kao početni pokretač ona je *arkhē* (izvor, polazište) praktičnog zaključivanja, a kao završni ona je *arkhē* djelovanja. Deliberacija tako započinje od nekog htijenja (*boulēsis*), a dovršava se odlukom (*prohairesis*). Ono što karakterizira *prohairesis* kao želju jest njezina ovisnost o mišljenju, odnosno način na koji ona ovisi o mišljenju (jer i *boulēsis* je racionalna želja, ali na drugi način).

Dakle, izvor (*arkhē*) djelovanja jest odluka – izvor u smislu eficientnog, a ne finalnog uzroka – a izvor odluke je želja i *logos* koji je radi nečega. Stoga odluke nema bez uma i mišljenja. (EN VI.2, 1139^a31–33)

Ovisnost odluke o mišljenju sastoji se u tome što je ona, kao želja, rezultat deliberacije. *Prohairesis* stoga nije samo racionalna želja, ona je želja formirana u deliberaciji, iz čega proizlaze neke njezine dodatne značajke. Možemo izdvojiti tri ključne značajke odluke kao želje koje je razlikuju od druge vrste želje (naime one koja je *arkhē* praktičnog zaključivanja, ali ne i *arkhē* djelovanja).

1. *Prohairesis* je želja koja uključuje razum i mišljenje (EN III.2, 1112^a15–16); ona je ishod prethodne deliberacije; *prohairesis* je želja u skladu s deliberacijom (III.3, 1113^a12).

2. Želja općenito ima kao svoj predmet svrhu odnosno dobro; *prohairesis* ima isti predmet kao i deliberacija: odnosi se na *sredstva*, a ne na svrhu (III.2, 1111^b26–27; III.3, 1112^b11–16).

3. *Prohairesis* je odluka da se učini ono što je u našoj moći. Nasuprot tome, želja se može odnositi i na stvari koje nisu u našoj moći – Aristotel time posebno razlikuje odluku od *boulēsis* koja može, primjerice, imati za svoj predmet pobjedu nekog glumca ili sportaša (III.2, 1111^b20–30).

Kada Aristotel za odluku kaže da je želja koja uključuje razum i mišljenje, tada on ne pretpostavlja da *prohairesis* pokriva čitavo područje onoga što se može označiti kao racionalna želja. *Prohairesis* se unutar toga područja razlikuje po svome predmetu kao i po vrsti misaone aktivnosti o kojoj ovisi. I jedno i drugo povezano je s činjenicom da je *prohairesis* želja formirana na temelju deliberacije. Za deliberaciju je odgovoran onaj dio dijela duše koji ima razum (*to logon echon*) što ga Aristotel na-

¹⁰ Usp. i raspravu o istom problemu u DA III.10.

ziva *logistikon*. Razliku među dvama dijelovima onoga dijela duše koji ima razum Aristotel ponajprije određuje kao razliku među njihovim predmetima, jer znanstveni dio (*epistēmonikon*) istražuje stvari koje ne mogu biti drukčije, dok se *logistikon* odnosi na stvari koje mogu biti drukčije. U *EN VI.2*, 1139^a6–15 rasudbeni dio (*logistikon*) Aristotel, čini se, ograničuje na aktivnost deliberacije i misaonu sposobnost koju naziva *logismos*, zaključivanje. Štoviše, Aristotel ovdje poistovjećuje deliberaciju i *logismos* (1139^a12–13). *Prohairesis* je, prema tome, takva želja koja o mišljenju ovisi u tom smislu što je rezultat deliberacije, a to znači da je *logismos* ona misaona aktivnost koja dovodi do njezina formiranja. O predmetu deliberacije (i odluke koja je njezin rezultat) iz ovoga odlomka u *EN VI.2* proizlazi samo to da to mogu biti jedino one stvari koje mogu biti drukčije: “Nitko ne deliberira o onim stvarima koje ne mogu biti drukčije” (1139^a13–14).

Više o tome što može biti predmet deliberacije doznajemo u *EN III.3*, poglavlju koje je posvećeno tome pitanju a s ciljem da se odredi što je *prohairesis* i njezin predmet. Dvije su središnje tvrdnje toga istraživanja sljedeće: (a) predmet deliberacije nije svrha, nego ono što dovodi do svrhe (sredstva) i (b) deliberiramo o onome što je u našoj moći. Aristotelova tvrdnja da deliberiramo o sredstvima a ne o svrhama izaziva naročitu pozornost interpretâ i, unatoč činjenici da je Aristotel sasvim izričit i nedvosmislen u pogledu toga pitanja – koje je, osim toga, ključno za njegovu teoriju o deliberaciji – neki je tumači nastoje dovesti u pitanje. Cooper tako tvrdi da se o svrhama može deliberirati pod pretpostavkom da ih se razmatra kao alternativna sredstva za više svrhe.¹¹ Štoviše, budući da su sve pojedinačne svrhe, osim krajnje svrhe, sredstva u odnosu na tu svrhu, sve će svrhe sa stanovišta krajnje svrhe u nekom smislu biti predmetom deliberacije. No jasno je da ono što Cooper ovdje tvrdi jest to da svrha može biti predmet deliberacije pod pretpostavkom da se o njoj deliberira *kao o sredstvu*. Drugim riječima, nešto što je za pojedinca ograničena svrha može biti predmetom deliberacije jedino ako, u drugim okolnostima ili sa stanovišta neke druge svrhe, postane sredstvo. Dakle, jedino *qua* sredstvo nešto što je i svrha može postati predmetom deliberacije, no u tom slučaju o njoj se ne deliberira kao o svrsi.

Pitanje da li stav da se deliberacija odnosi na sredstva isključuje mogućnost da se deliberira o svrhama nije, međutim, pitanje koje Aristotela zanima u *EN III.3*.

¹¹ Cooper (1986: 14–18).

Ne deliberiramo o svrhama, nego o stvarima koje pridonose svrhama. Naime, liječnik ne deliberira hoće li liječiti, a niti govornik deliberira hoće li uvjeravati, niti političar hoće li uspostaviti dobro zakonodavstvo niti itko od ostalih deliberira o svrsi. (1112^b11–15)

Ovdje se ne radi o pitanju, koje interpreti ponekad postavljaju, je li uistinu isključeno da liječnik razmišlja o tome hoće li ili neće liječiti ili to prihvaća bez razmišljanja. Aristotel ovdje prije svega tvrdi da je nužan uvjet za deliberaciju prethodno prihvaćena svrha. Deliberacija uopće može započeti tek kada je neka svrha postavljena i odnosi se na način kako će se svrha ostvariti. Stoga je pitanje o tome može li se deliberirati o svrhama promašeno. “Nego najprije postave svrhu, a onda ispituju kako će je ostvariti i pomoću kojih stvari.” (1112^b15–16)

Da se o samim svrhama ne deliberira na neki je način, iako manje izravno, pretpostavljeno i u drugoj tvrdnji o predmetu deliberacije, prema kojoj su deliberacija i odluka o onome što je u našoj moći. Naravno, ne radi se o tome da ako (i) deliberiramo o onome što je u našoj moći i (ii) ne deliberiramo o svrhama, onda svrhe ne potpadaju pod ono što je u našoj moći u tom smislu da su izvan našeg dosega. Upravo suprotno, deliberacija je uvijek o onome što pridonosi svrsi kao ostvarivom dobru. Zahtjev da se deliberira o onim stvarima koje su u našoj moći odražava složenost procesa na koji se odnosi, a to je proces koji vodi od postavljene svrhe do odluke o djelovanju. Stvari koje su u našoj moći predmet su odluke (*prohairesis*) a ne želje (*boulēsis*), pa su, prema tome, takve (naime, u našoj moći) one stvari koje su predmet odluke, a to su sredstva, a ne one koje su predmet želje, a to su svrhe.

Boulēsis se više odnosi na svrhu, dok se *prohairesis* odnosi na stvari koje pridonose svrsi, primjerice: želimo biti zdravi, a odlučujemo činiti ono pomoću čega ćemo biti zdravi; isto tako, želimo biti sretni, i kažemo to, ali ne priliči kazati da to odlučujemo. Jer, općenito govoreći, čini se da se odluka tiče stvari koje su u našoj moći. (III.2, 1111^b26–30)

Za svrhu možemo kazati da je ostvariva i u tom smislu moguća; također možemo govoriti o mogućem ili nemogućem u području onoga na što se odnosi *boulēsis*, primjerice *boulēsis* kao želja može imati za svoj predmet nemoguće (npr. želimo biti besmrtni) ili moguće (npr. želimo pobjedu nekog atletičara) ishode (1111^b20–24).¹² No kvalifikacija “biti u našoj moći” u onom smislu u kojem je Aristotel koristi za predmet deliberacije i odluke ne može se u istom smislu odnositi na svrhu i *boulēsis*.

¹² U ovom drugom slučaju, predmet želje, iako se za njega može reći da je moguć, nije u našoj moći. To *boulēsis* bitno razlikuje od *prohairesis*.

To je zbog toga što je “moguće” koje odgovara onome što označuje izraz “biti u našoj moći” ovdje ograničeno tako da uključuje sljedeće: (1) odnosi se na djelovanje, (2) odnosi se na ono što sam djelatnik može poduzeti, (3) odnosi se (kao predmet *prohairesis*) na ono što djelatnik može učiniti sada i ovdje.

Ako naiđu [u deliberaciji] na nešto što je nemoguće, primjerice ako im treba novaca a nije ih moguće prikupiti, onda stanu; no ako se radnja čini mogućom, prihvate se djelovanja. Moguće su radnje one koje se mogu poduzeti našim djelovanjem. [...] Čini se, kao što je rečeno, da je čovjek *arkhē* djelovanja. Deliberacija se tiče stvari koje on može učiniti, a djelovanja su radi drugih stvari. Naime, predmet deliberacije ne može biti svrha, nego stvari koje pridonose svrsi. (III.3, 1112^b24–34)

Deliberacija, koja je o sredstvima, započinje nakon što je postavljena svrha i ispituje kako i pomoću čega će se svrha ostvariti. Ispitivanje sredstava pomoću kojih će se svrha ostvariti uvijek je usmjereno na pronalaženje *jednog* načina na koji će se to učiniti. Može, naravno, postojati više načina da se ostvari neka svrha; no u tom slučaju deliberira se o tome kako se ona može ostvariti najlakše i najbolje (1112^b16–17). U slučaju kada se svrha može ostvariti pomoću samo jedne stvari, deliberira se o tome kako će se svrha postići pomoću te stvari, odnosno pomoću kojih stvari će se postići sama ta stvar (1112^b17–18).

Ono što je u pogledu deliberacije, međutim, sasvim određeno jest točka u kojoj se ona dovršava. Deliberira se “sve dok se ne dođe do prvog uzroka, koji je posljednja stvar koju treba pronaći” (1112^b18–20) ili kao što Aristotel opisuje na drugi način, uspoređujući s analizom dijagrama, “ono posljednje u analizi jest prvo u nastajanju” (1112^b23–24). Postoji točka u kojoj se mišljenje dovršava a djelovanje započinje, a to je ona točka u kojoj smo došli do polazišta (*arkhē*) ili eficientnog uzroka djelovanja. Ta “posljednja stvar koju treba pronaći” jest prva stvar koju treba učiniti – to je ona stvar kojom sada i ovdje djelatnik može započeti djelovanje. I to je ono što je u punom smislu “u njegovoj moći” (naime, uključuje (1), (2) i (3) iz gornje odredbe “mogućeg”).

Možda najjasniju ilustraciju toga nalazimo u *Metafizici* u primjeru koji opisuje razmišljanje liječnika koji nastoji dovesti bolesnika do zdravlja:

Ono zdravo kod bolesnog nastaje na sljedeći način: budući da je zdravlje to i to, nužno je, ako će biti zdrav, da bude prisutno to i to, primjerice ujednačenost, a ako je prisutno to, onda je nužno da bude prisutna toplina. I liječnik uvijek razmišlja na taj način, sve dok ne dođe do onoga posljednjega što je sam

sposoban učiniti. Nadalje, kretanje od te točke do zdravlja naziva se činjenje. (*Met. Z.9, 1032^b6–10*)

Liječnik koji nastoji bolesnika dovesti do zdravlja zaključivat će na sljedeći način:

- (1) B treba dovesti do zdravlja.
- (2) Da bi se B dovelo do zdravlja, B-ove tekućine treba ujednačiti (S₁).
- (3) Da bi se B-ove tekućine ujednačile, B treba ugrijati (S₂).
- (4) Da bi se B ugrijalo, treba istrljati B (S₃).
- (5) Dakle, istrljat ću B.

Ovdje (1) izražava svrhu, a (2)–(5) stvari koje dovode do ostvarenja svrhe. Ako promatramo ove korake kao objašnjenje toga kako liječnik dovodi bolesnika do zdravlja, onda se svako od (S₁), (S₂) i (S₃) čini nužnim da bi se ostvarila svrha iz (1). Svako sljedeće u redu zaključivanja uvjet je onog prethodnoga: trljanje tijela uvjet je za njegovo ugrijavanje, a ugrijavanje je uvjet za ujednačavanje tekućina. (S₁) je neposredni uzrok nastanka svrhe iz (1), jer je ujednačenje tekućina kauzalno odgovorno za nastanak zdravlja. Sa stajališta objašnjenja nastanka zdravlja, (2) je posljednji i najvažniji korak u objašnjenju, jer tek (S₁) objašnjava nastanak zdravlja. No sa stajališta praktičnog zaključivanja jedini važan korak je (5). Liječnik koji bi posjedovao samo premisu (2), koja je eksplanatorno najvažnija, ali ne bi posjedovao ostale premise (3) i (4), koje dovode do zaključka (5), ne bi mogao započeti s liječenjem. Nasuprot tome, liječnik koji bi posjedovao samo znanje o (S₃), bez znanja o (S₁) i (S₂), mogao bi liječiti jednako uspješno kao i onaj liječnik koji posjeduje sve navedene premise. Za ostvarenje svrhe iz (1) dovoljno je da zaključujemo na sljedeći način:

- (1) B treba dovesti do zdravlja.
- (2) Da bi se B dovelo do zdravlja, treba istrljati B.
- (3) Dakle, istrljat ću B.

Bez obzira na to od koliko se koraka u pojedinom slučaju deliberacija sastoji, ona mora na koncu dovesti do onoga što Aristotel naziva *arkhē* (izvor ili polazište) djelovanja. Prema Aristotelu, *arkhē* djelovanja je *prohairesis*, a *prohairesis* je definirana kao deliberativna želja da se učini *ono što je u našoj moći*. I druga, manje konkretna odredba povezuje *arkhē* djelovanja s onim što je u našoj moći, jer Aristotel u *EN III.3, 1112^b31–33* kaže da je čovjek *arkhē* djelovanja – naime, *arkhē* djelovanja je ono do čega dovodi deliberacija, a deliberacija se tiče stvari koje on može učiniti. Deliberacija mora dovesti do onoga konkretnog koraka s kojim djelatnik

odmah može započeti, a to je radnja koja neposredno ili pokrećući niz daljnjih koraka dovodi do ostvarenja svrhe. U gornjem primjeru to je trljanje, jer to je ono što liječnik može učiniti. Nijedan od prethodnih koraka – ugrijavanje i ujednačavanje tekućina – nije u tom smislu u moći liječnika; nijedna od prethodnih propozicija nema radnju za svoj sadržaj.

Kada kažemo da se deliberacija dovršava s *prohairesis*, koja je odluka i neka vrsta želje, onda je riječ o opisu deliberacije s obzirom na mentalno stanje do kojega ona dovodi. Prema takvom opisu deliberacije prema mentalnim sposobnostima i stanjima koja njome upravljaju ona se u cjelini može opisati sljedećim koracima: *boulēsis* – *logismos* – *prohairesis*. U raspravi o deliberaciji u *EN* III i VI, kojoj je u osnovi takva vrsta analize, Aristotel ipak često upućuje na ono što je predmet svake od njih, jer deliberacija je velikim dijelom definirana onime što može biti njezin predmet. U tom se smislu početna želja (*boulēsis*) razlikuje od sljedećih koraka, jer njezin predmet je svrha, dok zaključivanje (*logismos*) koje Aristotel poistovjećuje s deliberacijom i odluka (*prohairesis*) imaju za predmet sredstva koja dovode do svrhe. Razlika između deliberacije i odluke, koje imaju isti predmet, jest u tome što je predmet odluke već određen (III.3, 1113^a1–3).

III.

U *De Motu Animalium* 7 Aristotelova rasprava o praktičnom zaključivanju nudi opis praktičnog silogizma s obzirom na ono što premise i konkluzija izražavaju, odnosno na što se odnose. Prema tom opisu, dvije su vrste praktičnih premisa: jedna koja se odnosi na “dobro” i druga koja se odnosi na “moguće”. Aristotelovo učenje o deliberaciji, kao i sama rasprava u *MA* jasno upućuju na to da je premisa koja izražava “dobro” veća premisa, a premisa koja izražava “ono moguće” manja premisa.¹³

Takav opis praktičnog silogizma lako je dovesti u vezu s gornjim opisom deliberacije s obzirom na mentalne sposobnosti koje njome upravljaju. Dobro u većoj premisi jest predmet želje. Aristotel na više mjesta naglašava povezanost želje i dobra s obzirom na njihovu funkciju onoga što inicira kretanje. Najjasniju formulaciju toga nalazimo u *DA* III.10: “Stoga je uvijek predmet želje (*to orekton*) ono što inicira kretanje, no to je ili dobro ili ono što se pojavljuje kao dobro, ali ne svako dobro, nego

¹³ U tekstu nema potvrde za drukčije tumačenje koje predlaže D. J. Allan. Prema njemu, riječ je o razlici među dvjema vrstama većih premisa: premisa koja izražava dobro veća je premisa silogizma s pravila na slučaj, a ona koja izražava moguće jest veća premisa silogizma s cilja na sredstvo; usp. Allan (1955: 330–331).

ostvarivo dobro (*to prakton agathon*)” (433^a27–29). I u MA 6 Aristotel raspravlja o stvarima koje pokreću životinje izdvajajući i ovdje mišljenje i želju kao takve pokretače. Tu je još jasnije istaknuta funkcija koja u tom procesu pripada “dobru” kao onome radi čega jest nešto drugo i kao svrhe: “Stoga prvo pokreće predmet želje i mišljenja, ali ne svaki predmet mišljenja, nego svrha stvari koje se mogu činiti. Stoga je ono što pokreće takva vrsta dobra (*agathon*), a ne ono lijepo (*kalon*) u cijelosti. Naime, pokreće utoliko što nešto drugo jest radi njega i utoliko što je svrha stvari koje su radi nečega drugoga” (700^b23–28). U praktičnoj sferi (odnosno području “stvari koje se mogu činiti”) “dobro” je takav pokretač koji kao svrha inicira djelovanje koje je radi njega, to jest radi ostvarenja dobra kao svrhe. Dobro, stoga, kao predmet želje i kao ono radi čega je želja inicira i deliberaciju odnosno zaključivanje o sredstvima koja mogu dovesti do ostvarenja svrhe.¹⁴ Ono moguće, koje izražavaju manje premise, jesu sredstva koja su u našoj moći: ono što možemo učiniti radi ostvarenja dobra iz veće premise.

Ovom opisu praktičnog silogizma kao zaključka koji sadrži premisu o “dobru” i premisu o “mogućem” pripada i tvrdnja da je konkluzija praktičnog silogizma radnja. Kao što je “dobro” sadržaj veće premise kao predmet *boulēsis* (ili neke druge vrste želje), tako je radnja sadržaj konkluzije kao predmet *prohairesis*. Zaključak praktičnog silogizma, s obzirom na predmet želje koji je njezin sadržaj, jest ono što je odlučeno ili izabrano (*prohairesis*). Odluka je želja da se učini ono što je u našoj moći, a ono što je odlučeno jest konkretna radnja koja je predmet odluke kao rezultat deliberacije. To onda Aristotelovoj tvrdnji da je konkluzija radnja daje razumljiv smisao: konkluzija je radnja koja je predmet odluke kojom se (odlukom) dovršava praktično zaključivanje; konkluzija je ono što je odlučeno ili izabrano da se učini, a to je neka konkretna radnja koja je u našoj moći.

Takvo tumačenje shvaćanja konkluzije praktičnog silogizma kao radnje, iako u skladu s onim što Aristotel kaže o praktičnom zaključivanju i deliberaciji, ipak nije bez problema. Ono zbog čega možemo oklijevati prihvatiti takvo tumačenje kao konačnu interpretaciju Aristotelova stava o radnji kao konkluziji jesu njegove formulacije konkluzija. Dok primjeri Aristotelovih većih premisa izražavaju “dobro” kao predmet *boulēsis* u formi onoga što se treba ili mora učiniti (“Trebam izraditi nešto dobro”, “Svaki čovjek mora šetati”, “Sve slatko treba kušati”), primjeri njegovih

¹⁴ Usp. DA III.10, 433a15–16: “A sva je želja radi nečega; naime, ono radi čega je želja, to je polazište za praktički um; a ono krajnje je polazište za djelovanje.”

konkluzija koje izražavaju radnju kao predmet *prohairesis* (iako se očito mogu formulirati kao iskazi o onome što treba učiniti) prije su neka vrsta izvještaja o radnji koja je u tijeku (“Odmah izrađujem kuću”, “Šećem”, “Kušam ovo”).

Čini se da nas te formulacije i dalje suočavaju s istim problemom s kojim smo bili suočeni na početku. Možemo prihvatiti kao nedvojbeni Aristotelov stav da se praktično zaključivanje dovršava identificiranjem konkretne radnje koja je u našoj moći te da je ona ujedno ishod deliberacije (dakle, ono što kao vjerovanje proizlazi iz zaključivanja) i predmet odluke (dakle, ono prema čemu smo na specifičan način motivirani). No još uvijek nije jasno u kojem je smislu ta radnja konkluzija silogizma: da li (1) kao sadržaj propozicije koja kao (svaka druga) konkluzija formulira ono što proizlazi iz premisa ili (2) kao djelatnost koja se izvršava. Tumačenje koje smo gore iznijeli pretpostavlja da je radnja konkluzija u smislu (1). Aristotelove formulacije, međutim, prije sugeriraju da Aristotel razumije radnju kao konkluziju u smislu (2). Jer, pretpostavili smo da praktično zaključivanje dovodi do neke radnje kao predmeta odluke i da je ta radnja sadržaj konkluzije time što konkluzija izražava radnju kao predmet naše odluke. Nema posebnog razloga da se predmet želje kao *prohairesis* izražava drukčije nego predmet želje kao *boulēsis* te bismo očekivali formulaciju tipa: “Trebam učiniti *x*”. No čini se da u Aristotelovim konkluzijama već činim *x*.

Jedan mogući način da se izbjegne pretpostavka da je konkretna fizička aktivnost, kao konkluzija, sastavni dio zaključivanja kao misaonog procesa jest taj da Aristotelove primjere praktičnih silogizama razumijemo kao objašnjenja ljudskoga djelovanja, a ne kao silogizme koje djelatnik u mislima izvodi. Pojedini Aristotelovi primjeri, ponajprije oni koji su formulirani u trećem licu, čine se kao objašnjenje koraka koji od želje ili prihvaćanja nekog dobra, preko rasuđivanja o uvjetima za njegovo ostvarenje, dovode do djelovanja. Konkluzija takvih objašnjenja jest radnja kao eksplanandum. Kao ilustracija mogu poslužiti ovi primjeri iz *MA*: “Primjerice, kad god misli da svaki čovjek treba šetati, i da je sam čovjek, odmah šeće, a ako misli da nijedan čovjek sada ne treba šetati, i da je sam čovjek, odmah ostaje na mjestu” (7, 701^a13–15).

Ovdje ne mogu ulaziti u razmatranje odnosa teleoloških objašnjenja djelovanja i praktičnih zaključaka kod Aristotela.¹⁵ No čak i ako bismo prihvatili da se primjeri Aristotelovih silogizama mogu tako tumačiti,

¹⁵ O odnosu teleoloških objašnjenja i praktičkih zaključaka vidi Santas (1969: 172–177).

njegove tvrdnje o praktičnom silogizmu govore protiv toga. Jer, Aristotel *tvrdi* da je radnja konkluzija praktičnog silogizma. Tako možemo reći da Aristotel ne pravi jasnu razliku između teleoloških objašnjenja i praktičnih zaključaka, ali prilično je jasno da misli na praktični silogizam kada govori o premisama koje se tiču činjenja i konkluziji koja je radnja. To ne znači da Aristotel vjeruje da postoji takva vrsta zaključka koji se sastoji iz dviju propozicija i jedne radnje. No njegovi primjeri konkluzija upućuju na to da ne misli niti na silogizam koji se, u uobičajenom smislu, sastoji od triju propozicija.

Želim predložiti takvu interpretaciju Aristotelova stava prema kojoj u praktičnom zaključivanju uopće nema konkluzije u uobičajenom smislu. Njegovu tvrdnju da je konkluzija radnja treba razumjeti kao tvrdnju da u praktičnom zaključivanju *na mjesto* konkluzije ili *umjesto* konkluzije dolazi radnja. Mislim da pažljivo čitanje MA 7, 701^a6–24, u kojemu se pojavljuje tvrdnja o radnji kao konkluziji, sugerira da je upravo to ono što Aristotel ima na umu.

U MA 7, 701^a6–24 Aristotel tri puta, u ponešto različitim formulacijama, kaže da je radnja konkluzija. Dva od ta tri spominjanja pojavljuju se u istom kontekstu, točnije, unutar iznošenja jednog primjera praktičnog zaključivanja. Primjer o kojemu je riječ je složen i sastoji se, onako kako je iznesen, od tri silogizma:

- I (1) Trebam pokrivalo.
- (2) Ogrtač je pokrivalo.
- (3) Trebam ogrtač.

- II (1) Ono što trebam, to trebam izraditi.
- (2) Trebam ogrtač.
- (3) Trebam izraditi ogrtač.

- III (1) Ako će biti ogrtač, onda je nužno da prvo bude A.
- (2) Ako će biti A, onda je nužno da bude B.
- (3) <Odmah činim B>

Za silogizam I jasno je da ne dovodi ni do kakve radnje niti do vjerovanja o nekoj radnji. Njegov je cilj prije specifikacija dobra nego razmatranje sredstava za ostvarenje dobra iz I (1); ali možemo ga razumjeti kao rasuđivanje o sredstvima utoliko što je konkretizacija dobra prvi korak prema odabiru najboljeg sredstva za ostvarenje svrhe.

U silogizmu II riječ je o načinima na koji se dobro iz I može ostvariti. Aristotelov primjer ili pretpostavlja da postoji samo jedan način

ostvarenja svrhe (izrada ogrtača) ili možemo pretpostaviti da postoji više načina među kojima treba izabrati najbolji, ali da je taj dio zaključivanja ovdje preskočen. On bi imao otprilike ovaj oblik:

- I' (1) Ono što trebam, to trebam ili izraditi ili kupiti ili posuditi.
 (2) Najbolji način ostvarenja onoga što trebam jest da to izradim.
 (3) Ono što trebam, to trebam izraditi.

U II se tako razmatra ili jedini ili najbolji način ostvarenja dobra iz I (1), a bez obzira na to je li riječ o jedinom ili najboljem načinu (u tome nema razlike), taj silogizam u nekom smislu dovodi do radnje. Aristotel to i kaže, i to na sljedeći način:

Ono što trebam, to trebam izraditi; trebam ogrtač; trebam izraditi ogrtač. A konkluzija "Trebam izraditi ogrtač" jest radnja (701^a18–20).

Aristotelova formulacija na ovom mjestu argument je onima koji tvrde da je konkluzija praktičnog silogizma propozicija a ne sama radnja. Ova formulacija za *ovu* konkluziju to svakako potvrđuje. No ova konkluzija po tome se i razlikuje od onoga što ovdje zovem "radnja kao konkluzija" a za što su primjer Aristotelove konkluzije poput "Šećem" ili "Kušam". Silogizmi koji su dio praktičnog zaključivanja mogu imati propoziciju kao konkluziju i ona može imati radnju kao svoj sadržaj. Ta se konkluzija, međutim, očito razlikuje od one kojom se *dovršava* praktično zaključivanje i koja je radnja.

Silogizam II je o sredstvima i o onome što je u našoj moći, ali je o obojemu u onom smislu u kojem su to predmeti deliberacije. Sredstva i ono što je u našoj moći jesu predmeti i deliberacije i *prohairesis*. No u slučaju *prohairesis* taj je predmet već određen, što ovdje nije slučaj, kao što pokazuje nastavak zaključivanja u III. Taj predmet nije određen stoga što još nismo došli do konkretne radnje kojom djelatnik ovdje i sada može započeti. Stoga radnja koja je sadržaj te konkluzije nije predmet *prohairesis*, a zaključivanje se mora nastaviti. Ono se mora nastaviti sve dotle dok se ne dođe do onoga što je *arkhē* djelovanja. To nastavak teksta jasno potvrđuje:

A djeluje od polazišta. Ako će biti ogrtač, onda je nužno da prvo bude A, a ako će biti A, onda je nužno da bude B – i to odmah čini. A da je konkluzija radnja, to je očito (701^a20–22).

Konkluzija silogizma II jest ono mjesto u zaključivanju gdje se utvrđuje da djelatnik nešto treba učiniti da bi ostvario svrhu iz I. Ono što je utvrđeno jest način djelovanja (izrada ogrtača) kojim će se svrha ostvariti. Taj je način djelovanja formuliran u konkluziji kao ono što treba učiniti, pa

je radnja sadržaj te konkluzije i u tom smislu se za nju može reći da je radnja. U istom smislu se za konkluziju u I ne može reći da je radnja, jer njezin sadržaj nije nikakva radnja, nego još uvijek “dobro”.

Važno je uočiti, međutim, da konkluzija u II nije takva da s njezinim prihvaćanjem može započeti djelovanje. Naši problemi s razumijevanjem Aristotelova shvaćanja praktičnog zaključivanja velikim dijelom proizlaze iz činjenice da njegovo objašnjenje odnosa mišljenja i djelovanja, odnosno načina na koji zaključivanje dovodi do djelovanja, ne uključuje onaj prijelaz s mišljenja na djelovanje koji očekujemo. I prema Aristotelu se u nekom trenutku mišljenje dovršava a djelovanje započinje, ali ne tako da zaključivanje prvo dovodi do konkluzije koja, kao propozicija koja je dio silogizma, opisuje (ili propisuje) radnju koju treba izvršiti, zatim da tu propoziciju, kao ono što slijedi iz premisa, prihvatimo i onda, u drugom koraku, na temelju nje djelujemo. Prema Aristotelu, čini se, djelovanje ne slijedi na taj način konkluziju kao propoziciju, i sve dotle dok su konkluzije formulirane kao propozicije, zaključivanje se nastavlja i još nismo došli do onog koraka kad djelovanje može započeti.

U konkluziji II (3) utvrđeno je da djelatnik treba djelovati na određeni način, odnosno da njegovo djelovanje treba ići u određenom smjeru. No djelovati se može samo od polazišta, naime od konkretne radnje ili prvog koraka koji u djelovanju treba učiniti. Stoga se zaključivanje nastavlja u smjeru određenja toga polazišta.

U Aristotelovu primjeru, u silogizmu III, to je polazište, odnosno radnja kojom djelovanje započinje, označeno kao B. Iz primjera je jasno da kada smo došli do B, odmah započinjemo s izvršavanjem B. No do B smo došli u posljednjoj premisi: “Ako će biti A, onda je nužno da bude B”. Nakon toga ne izvodimo konkluziju “Trebam (odmah) učiniti B”, nego odmah to činimo.

Problem s kojim nas suočava takvo shvaćanje praktičnog zaključivanja jest u tome što se čini da proces zaključivanja nije dovršen ako na mjesto konkluzije, odnosno umjesto nje, dolazi radnja. Same premise nisu dovoljne za silogizam, nego je nužno da iz njih nešto proiziđe kao konkluzija, koja je nešto drugo od samih premisa. Djelovanje ne može zamijeniti samu misaonu aktivnost izvođenja konkluzije iz premisa. Stoga je, na koncu, ključno pitanje sljedeće: pretpostavlja li Aristotel (a) da je misaoni čin izvođenja konkluzije u takvom slučaju ipak izvršen, ali se na njemu ne zaustavljamo nego odmah započinjemo s djelovanjem¹⁶

¹⁶ Otrpilike u onom smislu u kojem se, prema Aristotelu, koji put “razum ne zaustavi i ne ispituje drugu premisu, onu bjelodanu” (701^a25–26). Primjerice, u slučaju kada je

ili (b) smatra da uopće ne dolazi do sastavljanja konkluzije, nego radnja doslovno zamjenjuje konkluziju?

Najjasniju sliku o Aristotelovu stavu u pogledu toga pitanja pruža odlomak s početka *MA 7* (701^a7–15). U *MA 7* Aristotel raspravu o tome kako mišljenje dovodi do djelovanja započinje upućivanjem na silogističko zaključivanje, uspoređujući teoretsko i praktično zaključivanje.

No u ovom potonjem slučaju [sc. teoretskom zaključivanju] cilj je teoretska propozicija (jer kad god netko misli dvije premise, tada misli i sastavlja konkluziju), dok u prvom slučaju [sc. praktičnom zaključivanju] konkluzija koja proizlazi iz dviju premisa postaje radnja (*to sumperasma ginetai he praxis*). (701^a10–13)

Moderni se tumači posebno usredotočuju na posljednji dio rečenice (701^a11–13) u nastojanju da odrede Aristotelov stav prema konkluziji praktičnog silogizma. Grčki tekst dopušta različito tumačenje i može se prevesti na dva načina: (1) “Konkluzija koja proizlazi iz premisa *jest* radnja” ili, doslovno, (2) “Konkluzija koja proizlazi iz premisa *postaje* radnja”. Prema uobičajenom shvaćanju, ako rečenicu prevedemo na prvi način, onda moramo prihvatiti da Aristotel izjednačuje konkluziju s radnjom. U drugom slučaju to nije nužno, nego se čini kako Aristotel razumije radnju kao nešto što slijedi nakon konkluzije koja je (kao propozicija) izvedena iz premisa.¹⁷ Prema Davidu Charlesu, druga varijanta, koja uzima glagol *ginetai* kao glavni glagol, gramatički je prihvatljivija. Takvo čitanje u skladu je s Charlesovom interpretacijom, budući da on pokušava pokazati kako je konkluzija praktičnog silogizma propozicija, a ne radnja.¹⁸ Ipak, Charles priznaje da postoji i razlog protiv takvog čitanja, a to je upravo argument kojim Martha Nussbaum argumentira u korist prvog čitanja: Aristotel ovdje uspoređuje i dovodi u suprotnost teorijsko i praktično zaključivanje; njegov je argument u najmanju ruku čudan ako on to čini tako da dovodi u odnos konkluziju teorijskog silogizma i *rezultat* konkluzije praktičnog silogizma.¹⁹

Međutim, Aristotelovu tvrdnju da konkluzija u slučaju praktičnog silogizma *postaje* radnja ne moramo razumjeti kao tvrdnju da ono što je najprije konkluzija nakon toga, u izvršavanju, postaje radnja; iz te tvrdnje ne slijedi da je radnja nešto što proizlazi kao rezultat konkluzije.

veća premisa “Šetanje je dobro za čovjeka”, ne zaustavljamo se na manjoj premisi “Ja sam čovjek”, nego, prema Aristotelu, odmah djelujemo.

¹⁷ O nekim gramatičkim i tekstualnim argumentima u korist jednog odnosno drugog čitanja usp. Nussbaum (1986: 342–343) i Charles (1984: 94).

¹⁸ Charles (1984: 90 i d.).

¹⁹ Usp. Nussbaum (1986: 343) i Charles (1984: 94).

U tekstu se uspoređuju dvije stvari, teorijski (TS) i praktični silogizam (PS), s obzirom na onaj element – konkluziju (K) – u kojemu se oni razlikuju. O njihovu odnosu se kaže sljedeće: TS se prema PS odnosi tako da ono što u TS jest K, to u slučaju PS postaje radnja (R). Dakle, TS je prema PS kao silogizam s K prema silogizmu s R. To znači da u slučaju praktičnog silogizma ono što je u teorijskom konkluzija *postaje* radnja, to jest dolazi na njezino mjesto.

Aristotel tom rečenicom odgovara na uvodno pitanje: kako to da mišljenje koji put dovodi do djelovanja a koji put ne? Ono što je u oba ta slučaja zajedničko jest silogistička struktura zaključivanja, a razlika se sastoji u tome što u teorijskom zaključivanju ne dolazi do djelovanja, a u praktičnom dolazi. Ta činjenica može se objasniti na razne načine, primjerice upućivanjem na različitost njihova predmeta ili time što je praktično zaključivanje pokrenuto željom, no ovdje Aristotel upućuje isključivo na silogističku strukturu zaključivanja i razliku objašnjava kao razliku u konkluziji. Time se na pitanje “Kako to da u jednom slučaju mišljenje ne dovodi do djelovanja a u drugom slučaju dovodi?” odgovara “Tako što u jednom slučaju mišljenje dovodi do propozicije, a u drugom slučaju do djelovanja”.

Štoviše, Aristotel je još konkretniji u pogledu te razlike. U tekstu on pojašnjava kako dolazi do toga da u teorijskom silogizmu mišljenje dovodi do propozicije: tako što kada mislimo dvije premise, tada *mislimo* i *sastavljamo* konkluziju. U opisu praktičnog silogizma taj je korak izostavljen i formulacija je sasvim jasna u pogledu toga da na mjesto misaonog izvođenja konkluzije i njezina sastavljanja kao propozicije, u slučaju praktičnog silogizma dolazi radnja.

Usporedbom teorijskog i praktičnog zaključivanja Aristotel ovdje pokazuje da u slučaju praktičnog silogizma ne dolazi do sastavljanja konkluzije, nego ono što je u teorijskom silogizmu konkluzija kao propozicija, to u praktičnog silogizmu postaje radnja. Takvo isključivanje sastavljanja konkluzije kao propozicije iz praktičnog silogizma može nam se činiti u najmanju ruku nepotrebnim u objašnjenju toga kako mišljenje dovodi do djelovanja. No ako pažljivo čitamo, naš tekst upućuje i na objašnjenje za taj Aristotelov stav. Jer, kao što izričito kaže, propozicija je *cilj* (ili svrha) teorijskog zaključivanja i to je razlog zbog kojeg se ono dovršava tada kada smo došli do odgovarajuće ili krajnje propozicije. U slučaju praktičnog zaključivanja, koje razmatra sredstva za ostvarenje nekog dobra, cilj je radnja za koju je zaključivanje pokazalo da njezinim izvršavanjem dolazimo do željenog dobra. Takva radnja, koja je posljednji

korak u redu zaključivanja a prvi u redu djelovanja, uvijek je kao uvjet za ostvarenje svrhe određena u posljednjoj premisi. A čim smo do nje došli, odmah s njezinim izvršavanjem možemo i započeti. Sastavljanje konkluzije ovdje je nepotrebno, jer ona ne bi ništa dodala, osim što bi za radnju do koje se došlo u posljednjoj premisi rekla da je treba izvršiti. No taj je korak suvišan. Praktično se zaključivanje ne dovršava potvrđivanjem nekog vjerovanja, nego odlukom ili izabiranjem nekog djelovanja.

Literatura

- Allan, D. J. (1955). "The practical syllogism", u A. Mansion (ur.), *Autour d' Aristote* (Louvain: Publications Universitaires), 325–340.
- Charles, D. (1984). *Aristotle's Philosophy of Action* (London: Duckworth).
- Cooper, J. (1986). *Reason and Human Good in Aristotle* (Indianapolis / Cambridge: Hackett).
- Hardie, W. F. R. (1980). *Aristotle's Ethical Theory* (Oxford: Oxford University Press).
- Kenny, A. (1979). *Aristotle's Theory of the Will* (New Haven: Yale University Press).
- Nussbaum, M. C. (1986). *Aristotle's De Motu Animalium: text with translation, commentary, and interpretive essays* (Princeton: Princeton University Press).
- Santas, G. (1969). "Aristotle on practical inference, the explanation of action, and akrasia", *Phronesis*, 14, 162–189.
- Wiggins, D. (1975–1976). "Deliberation and practical reason", *Proceedings of the Aristotelian Society*, LXXVI, 29–51.